

НАВЧАЛЬНИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ АКАДЕМІЧНОГО КРАСНОМОВСТВА АНТИЧНОСТІ

Аналізується навчальний жанр в античному красномовстві.

Ключові слова: античне красномовство, навчальний дискурс.

Анализируется учебный жанр в античном красноречии.

Ключевые слова: античное красноречие, учебный дискурс.

This article analyzes the academic genre in antique rhetoric.

Key words: antique rhetoric, academic discourse.

Дослідження теорії і практики красномовства нині набувають актуального значення у зв'язку з новими соціально-культурними, освітніми, політичними реаліями, які стали характерними для країн пострадянського простору із демократичними політичними режимами. Такий суспільний інтерес набув обґрунтування в наукових дослідженнях, зумовив опублікування монографій, підручників, зокрема шкільних. Наразі постало питання теоретичного осмислення вітчизняною наукою такого дискурсу як навчальний, виявлення та визначення його джерел.

Сучасне красномовство сягає своїм корінням часів античності, передусім, грецької. І саме в цей час започатковане красномовство – судове й урочисте, академічне і навіть релігійне. І саме там слід шукати джерела навчального дискурсу, який нині стає настільки затребуваним завдяки більшій відкритості в суспільстві, зокрема в царині культури, освіти, політики.

Навчальний дискурс нині зазвичай розглядають як академічний рід красномовства. Так, Г. Апресян відносить до академічного красномовства вузівську лекцію, наукову доповідь, науковий огляд, наукове повідомлення [3, с. 83].

А. Михневич складовими академічного красномовства називає власне академічне (в середовищі вчених – наукова доповідь, реферат, огляд), вузівське (лекція, цикл лекцій) і шкільне (розповідь учителя, шкільна лекція тощо) [2, с. 276]. Легко помітити, що під власне академічним автор розуміє науковий дискурс, а вузівське і шкільне репрезентують види навчального дискурсу.

Як відзначає А. Михневич, лекція є й різновидом лекційно-пропагандистського красномовства (науково-теоретична, науково-популярна, науково-методологічна лекція, кінолекція, лекція-екскурсія, лекція-концерт, лекція-інформація, бесіда, репортаж, спогад, інструктаж, показ, цикли лекцій) [там само].

Інший сучасний автор М. Кохтєв вважає видами академічного красномовства: лекцію (вузівську, шкільну), наукову доповідь, науковий огляд, наукове повідомлення, науково-популярну лекцію [4, с. 40].

Проте, навчальний дискурс у процесі свого становлення є питанням недостатньо дослідженим. Тому мета статті — визначити особливості навчального дискурсу в античному красномовстві.

Видатний енциклопедист античності Арістотель, виділивши три види ораторських промов — дорадчі, судові й епідейктичні, — залишив поза увагою навчальні, заперечивши де факто їх ораторський статус.

Підставами для цього напевно була експліцитно неманіпулятивна спрямованість навчального дискурсу, оскільки така характеристика ораторських промов як стиль здавалася зайвою. Так, Арістотель зауважував, що «при будь-якому навчанні стиль має певне невелике значення, оскільки для з'ясування будь-чого є різниця в тому, висловишся ти так чи інакше; втім, значення це не надто велике, як зазвичай думають; усе це стосується зовнішності і слухача, тому ніхто не користується цими прийомами під час вивчення геометрії» (тут і далі виділено мною. — О. Г.) [1, с. 128].

По-перше, навчальний дискурс як різновид академічного (разом із науковим) розглядається, передусім, як дискурс інформативний, без маніпулятивного «домішку». По-друге, цей інформативний дискурс імпліцитно ототожнюється із точними (геометрія) науками. Щодо риторики — її статус як науки не визнається взагалі.

Утім, де факто навчальний дискурс не просто існував до класифікації Арістотеля, а й складав окремий вид красномовства.

Так, деякі джерела повідомляють, що навчальні бесіди вів Піфагор. Про те, що Піфагор мав щонайменше академічне красномовство (якщо під цим мати на увазі красномовство з метою навчання), логічно можна припустити, що він був наставником цілого гуртка людей, відомого як піфагорійський союз. Збереглися і свідчення про те, що «протягом п'яти років вони (учні. — О. Г.) мовчали, тільки слухаючи промови Піфагора, проте не бачили його до тих пір, поки вони не будуть випробувані і схвалені» [5, с. 148].

Розглядаючи методику навчання Піфагора, Порфирій у «Житті Піфагора» зазначає, що «... розмовляючи зі співрозмовниками, він їх повчав або описово, або символічно, оскільки в нього було два способи викладання: одні учні називалися математиками, тобто тими, хто пізнає, а інші акусматиками — тобто слухачами, математиками були ті, хто вивчав усю сутність науки і повніше, і детальніше, акусматиками — ті, хто тільки прослуховував узагальнений звід знань без ретельного викладу» [6, с. 450].

Порфирій у «Схоліях до «Одісеї» (посилаючись на Антисфенасократика) знову свідчить: «Так і Піфагор, ... коли його попросили виступити із промовою перед дітьми, виголосив перед ними промову дитячу, перед жінками — промову, що підходила жінкам, перед правителями — урядову, перед ефебами — ефебічну» [5, 143].

Діяльність Піфагора та його послідовників у царині красномовства була дійсно неординарною, адже викликала не лише позитивні відгуки, а й численні висміювання. Послідовників його називали і пі-

фагористами, і піфагориками. За свідченнями Діогена Лаєртського, «Кратин висміяв Піфагора в «Піфагорійствуючій», та й у «Тарентцях» говорить:

«У них така манера: якщо їм трапиться який-небудь невіглас, Який прийшов, щоб випробувати Їхню силу красномовства, нумо його збивати з пантелику і вправно заплутувати Антитезами, закінченнями, паралелізмом речень, Софістичними вивертами, гіперболами» (пер. наш) [5, с. 503].

Як і у Піфагора, два типи навчання було й у Арістотеля, про що свідчить римський ритор Авл Геллій (II ст. н. е.), який певний час провів в Афінах, «підвищуючи свою кваліфікацію». Він пише, що в Арістотеля «було два види розмірковувань і теорій, які він викладав учням: одні називалися екзотеричними, а інші — акротеричними. Екзотеричними називалися ті, які були корисними для риторичних вправ, уміння користуватися словесними вивертами і для ознайомлення із цивільним правом; а акротеричними — ті, в яких містилася дещо абстрактніша, дещо витонченіша філософія, яка стосувалася роздумів про природу і діалектичні розмірковування. Цією наукою (акроатікою. — О.Г.) він займався ранками в Ліцеї і не допускав до неї навмання нікого, крім тих, чия розумова здатність і рівень знань, а також старанність у навчанні і роботі він перед цим перевіряв. А екзотеричні лекції і вправи у виголошенні промов він проводив у тому ж місці ввечері і дозволяв їх слухати усім юнакам без винятку, називаючи такі заняття вечірньою прогулянкою, а вищезазначені заняття — ранковою...» [7, с. 386–387].

Тож Арістотель сам, навпаки, не робив із тонкощів риторичної майстерності таємниці. Але так було не завжди і не скрізь навіть у Греції.

Так, у Спарті не шанували ораторів, про що свідчить Секст Емпірик, який писав, що «...всі й усюди переслідували риторику як науку вкрай ворожу. Так, критський законодавець заборонив з'являтися на острові тим, хто вихвалявся своїми промовами; а спартанець Лікурґ..., нібито змагаючись із Фалесом Критським, увів такий самий закон і для спартанців. З цієї ж причини в значно пізніший час ефори покарали молодого чоловіка, який повернувся після вивчення на чужині риторики, виставляючи причиною його осуду те, що хитрим словам він навчився з метою нашкодити Спарті. Самі спартанці завжди ненавиділи риторику і користувалися простою і стислою мовою» [8, с. 126].

Ці слова підтверджує більш раннє джерело. Йдеться про діалог Платона «Гіппій Більший», написаний на початку IV ст. до н. е.

Ось як виглядає зав'язка цього діалогу, що відбувається як розмова між відомим софістом Гіппієм і Сократом:

«Сократ: «Адже ось Горґій... він у Народному зібранні виявився відмінним оратором і приватним чином, виступаючи із промовами і займаючись з молодими людьми, заробив і зібрав з нашого міста

(тобто Афіні. — О. Г.) великі гроші. ...відомий Продік, який нещодавно приїхав з Кеоса, ...відрізнився і своєю публічною промовою та й приватним чином, виступаючи із промовами і займаючись із молодими людьми, отримав напрочуд багато грошей» [9, с. 152].

У відповідь на це Гіппій вихваляє себе, відзначаючи, що він у Сицилії «заробив... більше, ніж два інші софісти, взяті разом», а от у Лакедемоні (Спарта. — О. Г.), де він бував найчастіше, Гіппій «узагалі ніколи нічого не отримував» [9, с. 154]. І пояснює, що «в них (лакедемонян — О. Г.) незаконно давати чужоземне виховання..., якби хто інший коли-небудь отримав від них гроші за виховання, то і я отримав би їх, і набагато всіх більше; принаймні, вони бувають раді і слухати мене, і хвалити...» [9, с. 155].

Сократ уточнює: «...що ж саме вони (лакедемоняни. — О. Г.) раді бувають слухати і за що хвалять тебе? Очевидно, за те, що ти найкраще знаєш: науку про зірки і про небесні явища?»

Гіппій: «...такої науки вони і зовсім не витримують».

Сократ знов запитує: «А про геометрію вони раді слухати?»

Гіппій: «Аж ніяк, тому що і рахувати, власне кажучи, багато з них не вміють».

Сократ: «Але вже вони точно бувають раді слухати про те, що ти вмієш точніше за всіх: про значення літер і складів, ритмів і гармоній?»

Гіппій заперечує і це припущення Сократа.

А на запитання: «Але про що ж вони тоді слухають із задоволенням і за що тебе хвалять?», відповідає: «Про родовід героїв і людей, Сократ, про заселення колоній, про те, як у старовину засновувалися міста, — одним словом, вони з особливим задоволенням слухають усі оповідання про далеку минувшину, так що через них і я сам вимушений був дуже ретельно все це вивчити» [9, с. 157].

Отже, перед нами перелік навчальних предметів, які викладали софісти, адже Гіппій є одним з них: астрономія («наука про зірки і про небесні явища»), та ж геометрія, філологія («значення літер і складів, ритмів і гармоній»), історія («оповідання про далеку минувшину»).

Утім, спартанці, напевне, визнавали тільки останню. А ось за що платили софістам гроші афіняни відомо не тільки від Платона, але й від Ксенофонта. Так, у діалозі Ксенофонта «Бенкет» Сократ говорить Антисфену: «...ти затягнув... Каллія до мудрого Продика, бачив, що Каллій закоханий у філософію, а Продика потрібні гроші...» [10, с. 202].

Отже, афіняни платять за філософію чи за риторику як еристику (Продик, як і Гіппій, є софістом), а спартанців це взагалі не цікавить. Утім, їх цікавить міфологія й історія.

Таким чином, уже за часів грецької античності навчальний курс був чітко поділений на такий, що мав справу із передаванням знань про природу: математика, геометрія, фізика, викладання яких не потребували ораторської майстерності; історію; і окремо виді-

лявся філософсько-риторичний дискурс, який був тісно пов'язаний із логіко-аргументативним (недаремно видатні риторичари часто були софістами).

Диоген Лаертський наводить перелік творів учня Сократа Антифена: «Про склад» (або «Про особливість слова»), «Апологія Ореста» (або «Про судових промовотворців»), «Тотожність слів» (у російському перекладі — «Тождество») (або «Лісії та Ісократ»), «Заперечення на Ісократову «Промову без свідків», промова «Про дітонародження» має й іншу назву: «Про шлюб, промова любовна». Серед інших: «Про події, промова фізіологічна», «Про справедливість і мужність, промова заохочувальна» (ця промова навіть була в трьох книгах), «Про перемогу, промова господарча», «Про співбесіду, промова заперечувальна», «Про використання імен, промова, в якій сперечаються», «Думки» (або «Промова, в якій сперечаються») [8, с. 239].

Проте в Антифена наявні декілька визначень промов: любовна, фізіологічна, заохочувальна, господарча, заперечувальна, промова, що сперечається. Можна припустити, що: 1) під «фізіологічною» нині б розумілася наукова промова і відповідно це був би академічний вид красномовства; 2) під «любовною» — морально-виховна, отже, це — педагогічне красномовство; 3) під заперечувальною і «що сперечається» — еристична, і це знов — академічне красномовство. Щодо «промови господарчої», то однозначно класифікувати її спрямованість складно, зважаючи на її ж визначення і як промови «про перемогу».

У спадку античного красномовства дещо окремо перебувають роботи Філострата-старшого і Філострата-молодшого «Картини», а також робота Каллістрата «Статуї». Вони репрезентують навчальний дискурс у формі, яка до цього не траплялася: лекції-екскурсії. Книга Філострата-старшого (II ст.н.е.) написана як ретроспективний запис бесід навчального типу, які він колись вів із молоддю. «...Я хочу передати про ті твори живопису, — писав Філострат, — про які в мене була якась бесіда із молоддю. Її я вів із метою пояснити їм ці картини і навіяти їм інтерес до речей, гідних уваги. Приводом до цієї бесіди для мене було ось що: неаполітанці влаштували змагання в красномовстві — це місто в Італії залюднюють мешканці, за походженням греки, дуже культурні. Тому й у своїй любові до промов вони справжні елліни. Оскільки я не хотів виступати публічно, щоб дати зразки свого красномовства, то багато клопоту завдавав мені натовп молоді, яка постійно приходила до мене в той дім, де гостював я у свого приятеля» [11, с. 32].

Якщо перейти до аналізу навчального дискурсу давньоримського суспільства, то слід відзначити, що він сформувався під потужним впливом грецької науки, зокрема, риторики. Вивчення зразків ораторських промов грецьких ораторів, як і саме навчання в грецьких викладачів риторики, було тривалий час обов'язковою умовою набуття власної майстерності для римлян, що вирішували зробити судову або

політичну кар'єру, яка, втім, не могла відбутися без попереднього до-свіду виступів з промовами в суді.

Спочатку до риторів Рим ставився майже вороже. Були часи, коли діяльність риторських шкіл заборонялася. Як пише Гай Светоній Транквілл, «у час консульства Гая Фаннія Страбона і Марка Валерія Мессали (161 р. до н.е. — О.Г.) претор Марк Помпоній уніс до сенату пропозицію; обговоривши питання про філософів і риторів, постановили те, щоб претор Марк Помпоній... забезпечив, як того потребу-ють інтереси держави і його присяга, щоб їх більше не було в Римі» [12, с. 302].

А в 92 р. до н. е. Луцій Ліциній Красс і Гней Доміцій Агенобар видали цензорський декрет, згідно з яким римським учителям крас-номовства заборонялося викладати риторику латиною. Текст цього едикту наводить Авл Геллій, уточнюючи: «нам повідомили, що є люди, які установили новий вид навчання і збирають у своїх шко-лах молодь; вони називають себе латинськими риторамі. Там молоді люди просиджують цілими днями. Наші предки встановили згідно з власним бажанням, що вивчати їх дітям і які школи відвідувати. Ці нововведення, які виникли всупереч звичаям і натурі предків, схва-лення в нас не викликають і не здаються нам правильними. З цієї причини, як нам видається, слід улаштувати так, аби і тим, хто утри-мує ці школи, і тим, хто має звичку їх відвідувати, стала відома наша думка: нас ці школи не влаштовують» [7, с. 191].

Через певний час ставлення до риторських шкіл змінилося, і в 70 р. н. е. імператор Віспасіан організував у Римі державну ритор-ську школу, керівником якої був призначений Квінтілліан [13, 197]. Марк Фабій Квінтілліан увійшов до історії як видатний викладач риторики і теоретик, який сформулював основні принципи навчання ораторської майстерності.

Однак зупинити вплив грецької культури на культуру Риму було вже неможливо. Особливо цей вплив став помітним у царині оратор-ського мистецтва. У Лісія, Платона, Демосфена і Сократа, передусім, вчилися римські оратори. Цицерон усе своє життя з благоговінням ставився до грецького спадку, вивчаючи його ретельно сам і рекомен-дуючи це робити кожному, хто пов'язував свою долю з політикою, ад-вокатурою, тобто з ораторством.

Згодом навчання риторики перетворюється на складову елітарної освіти.

Як відзначає з цього приводу Я. Буркхард, «у повсякденному житті вміння вільно і красиво виражати свої думки вважалось абсо-лютно необхідним, і вдала публічна промова дорівнювалася найве-личнішому тріумфу. Кожне крупне місто в імперії прагнуло залучити одного або декількох... риторів. У Римі змагалися між собою греки і місцеві уродженці. Гальських ораторів плекали в Марселі, Нар-бонні, Тулузі, Бордо, Отені, Трирі і Реймсі; в Іспанії центром цього мистецтва була Кордова; в Африці — Карфаген, Сікка, Мадавра та інші» [14, с. 233].

При імператорах Адріані і Антоніні Пії «в Греції і на Близькому Сході софісти часто ставали найважливішими особами в місті, оскільки, крім своїх викладацьких обов'язків, вони виступали публічно з будь-якого приводу — як прибічники цього філософського напрямку, як адвокати, як оратори, що займаються громадськими справами. Часто дуже багаті і знатні люди присвячували себе цьому заняттю і потім перетворювалися на фігури такого значення, яке взагалі було можливо мати при системі правління, подібній римській. Нарешті, сама держава, яка раніше покладала проблеми вищої освіти на міста і приватних осіб, тепер вважала їх суспільною справою, надавала риторичним школам підтримку і сама платила софістам, кількість яких у кожному місті залежала від його становища» [14, с. 233].

А імператор Костянтин узагалі був пристрасним любителем ораторського мистецтва, як і багато його попередників, адже для древніх «риторика... була необхідним доповненням до прекрасного і вільного буття, до мистецтва і поезії» [14, с. 234].

Варто зауважити, що не всі римляни — й оратори, й історики — ставилися до грецького ораторського спадку з такою пошаною. Ось, наприклад, свідчення Тацита (др. пол. I — п.п. II ст. н.е.): один з героїв його «Діалогу про ораторів», Апр, звертаючись до свого опонента Матерна, говорить, що «тебе навряд чи вистачило б на них (ідеться про справи підзахисних з колоній і муніципій, яких залишив Матерн заради літературних вправ. — О. Г.), навіть якби ти не поклав на себе нового завдання — додати Доміція і Катона, тобто тих, хто належить нашій історії і носить римські прізвища, до побрехеньок греків» [15, с. 485].

З цього приводу деякі дослідники зазначають: нам «слід зважати на те, що римляни звернулися до грецької риторики близько середини II ст. до н. е., коли розквіт грецького красномовства залишився далеко позаду» [16, с. 112].

Проте і в цей час значимість ораторського мистецтва як засобу досягнення популярності і пов'язаних з нею приємних і корисних речей є значною. Так, Тацит вустами іншого з учасників того ж діалогу характеризує можливості, які відкриває кар'єра оратора в Давньому Римі, що «природжений оратор... наділений даром щирого мужнього красномовства, завдяки якому міг би мати і зберегти багатьох друзів, захистити провінції... хоча в нашій державі неможливо уявити собі інше, ... плодотворніше, зважаючи на його корисність, приємніше, зважаючи на насолоду, що він дарує, ... [15, с. 488].

Охарактеризовано приємні прагматичні аспекти професії оратора, які доповнюються й відомостями, важливими для розуміння соціальних чинників такої популярності й могутності.

За Тацитом, насолода, яку дарує справжнє ораторське красномовство, це не миттєве задоволення, і відчувається воно не час від часу, а постійно, майже щодня і щогодини. «І бездітні старці, і багаті,

і могутні люди приходять, як це частіше за все буває, до молодого і бідного, щоб доручити йому ведення в суді суттєво важливих справ, як своїх власних, так і своїх друзів. Чи можуть необмежене багатство і могутність хоча б малою мірою компенсувати цю насолоду: бачити перед собою людей досвідчених і почесного віку, що користуються впливом в усьому світі і мають в достатку всі блага земні, але, разом із тим, такими, які визнають: у них немає того, що краще за все? А натопв, що очікує твого виходу, і потім відомі громадяни, котрі супроводжують тебе! А яке чудове видовище в громадських місцях! Яка повага в суддів! Яка радість піднятися зі свого місця і стояти перед тими, хто зберігає мовчання і дивиться лише на тебе одного! [15, с. 488].

Вартий уваги і ще один момент: фах судового оратора відкривав перспективи карколомної кар'єри. Саме тому, якщо виходити з цього фрагмента Тацита, її мали «молоді та бідні», оскільки ораторське мистецтво було одним з каналів вертикальної мобільності в давньоримському суспільстві.

Наведена в діалозі і протилежна точка зору на фах оратора, яка фіксує негативні аспекти професії.

Тацит наголошує на загрозах, які очікують ораторів на шляху їх професійної діяльності, оскільки «вони живуть у постійному страху і наганяють страх на інших, чи тому, що від них щоденно вимагають допомоги, і ті, кому вони її не надають, обурюються на них. ...Приречені лестити, вони ніколи не видаються володарям у достатній мірі рабами, а нам – достатньо незалежними» [15, с. 499].

Однак, якщо ще за часів ранньої імперії «грецькі софісти... завжди трималися вкрай пихато і чекали від громадськості захоплення...», то вже в IV ст. в Афінах найуспішніші з софістів облаштовували невеличкі приміщення для виступів у себе вдома», адже «давно вже не наважувалися викладати своє вчення публічно в громадських театрах і залах, оскільки кожен такий виступ міг закінчитися кровопролиттям» [14, с. 361]. Образи, бійки, вбивства, нескінченні судові розгляди — таким був гіркий результат суперництва вчителів» [14, с. 360].

Отже, формування і розвиток навчального дискурсу в контексті античного красномовства свідчать про його диференціацію на предмети, викладання яких потребує ораторської майстерності, і на предмети, викладання яких його не потребує. До перших належали геометрія і природничі дисципліни, до других — дисципліни, що формували вміння управляти людьми.

Основною формою навчального дискурсу є бесіда і лекція, які на початку, напевно, перебувають між собою в синкретичній єдності, поступово диференціюючись на окремі жанри. Жанр лекції як різновиду академічного красномовства сформувався ще за часів ранньої класики: про те, що софіст Гіппій виступав з лекціями, говорить він сам у однойменному діалозі Платона, до нього в цьому жанрі працю-

вав Піфагор, а згодом Арістотель. Пізніше цю лінію продовжили Філострати.

За часів давньоримського красномовства відбувається подальша диференціація навчального циклу із концентрацією ораторської майстерності в галузі дисциплін, пов'язаних із судовою і політичною риторикою.

Здійснений аналіз навчального дискурсу античного красномовства дозволяє стверджувати, що для формування цілісного уявлення про сутність красномовства, його функціонування і механізми впливу на суспільство й окрему людину необхідний інтегрований підхід, який дозволив би не еклектично поєднати методи дослідження різних наукових напрямів, сприяти створенню синтетичної наукової дисципліни, в межах якої можна було б дати системніші відповіді на ці запитання й у перспективі подальших досліджень.

Список літератури

1. Арістотель. Риторика / Арістотель // Античные риторики; [пер. с греч.]. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. — С. 15–164. (Университетская библиотека).
2. Михневич А. Е. Ораторское искусство лектора / А. Е. Михневич. — М. : Знание, 1984. — 192 с.
3. Апресян Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. — М. : МГУ, 1978. — 280 с.
4. Кохтев Н.Н. Риторика / Н.Н. Кохтев. — М. : Просвещение, 1996. — 207 с.
5. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики // Фрагменты ранних греческих философов; [пер. з древнегреч. А. В. Лебедева]. — М. : Наука, 1989. — Ч. I. — 575 с. — (Памятники философской мысли).
6. Порфирий. Жизнь Пифагора / Порфирий // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов; [пер. с греч.]. — М. : Мысль, 1979. — С. 449–461. — (Философское наследие).
7. Геллий Авл. Аттические ночи / Авл Геллий; [пер. с лат. под. общ. ред. А. Я. Тижова, А. П. Бехтер]. — СПб. : Изд. центр «Гуманитарная академия», 2008. — Кн. XI–XX. — 448 с. — (Сер. Bibliotheca classica).
8. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; [пер. с греч.]. — М. : Мысль, 1979. — 620 с. — (Философское наследие).
9. Платон. Гипсий Большой / Платон // Диалоги; [пер. с греч.]. — М. : ЭКСМО, 2007. — Кн. 1. — С. 149–186.
10. Ксенофонт. Пир // Ксенофонт. Сократические сочинения; [пер. с греч.] — М. : Мир книги, 2007. — С. 180–216.
11. Филострата старшего «Картины» // Филострат (старший и младший). Картины. Каллистрат. Статуи. Феофраст. Характеры. — Рязань: Александрия, 2009. — 416 с. — (Античная историческая библиотека).
12. Светоний. О грамматиках и риториках / Гай Светоний Транквилл // Жизнь двенадцати цезарей. — М. : Правда, 1991. — С. 291–306.
13. Кузнецова Т. И. Классика и классицизм в теории Квинтиллиана / Т. И. Кузнецова, И. П. Стрельникова // Ораторское искусство в Древнем Риме. — М. : Наука, 1976. — С. 174–206.
14. Буркхард Якоб. Век Константина Великого / Якоб Буркхард. — М. : Центрполиграф, 2003. — 367 с.

15. Тацит. Диалог об ораторах / Тацит Корнелий // Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. Истории. — М. : АСТ, Ладомир, 2001. — 992 с. — С. 483–522.
16. Корнилова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи / Е. Н. Корнилова. — М. : УРАО, 1998. — 204 с.

Надійшла до редколегії 23.06.2011 р.